

ÁLLAMLEÍRÁS ÉS A „STATISZTIKA ELMÉLETE”
A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN*

A tanulmány az államtudományok késő 18. századi recepciójának kontextusát vizsgálja, ezen belül pedig a statisztikaírás keveset tárgyalt elméleti epizódjával és ennek magyarországi leágazásával foglalkozik. A statisztikatudomány kelet-európai recepciója a 18. század második felében egy kétcsatornás folyamat következménye volt, amit a központi kormányzat részéről meginduló állami modernizációs és oktatási reformfolyamat, valamint a német egyetemi világ felől érkező kultúrtranszferek tartottak mozgásban.¹ A statisztika elméletének témaköre kiemelt tárgyat képezi a tudománytörténeti kutatásnak. A kifejezés a 18. század második felében megjelent művek fejezeteiből származott, és szűkebb értelemben a statisztikai lejegyzés (*notitia, Beschreibung*) tárgyát és módszerét jelölte. Leszámítva a statisztikatudomány korai történetével foglalkozó kutatásokat, a témakör az eddigiek során csak ritkán kapott figyelmet a szélesebb történeti köztudatban, általában egy-egy mű kiragadott részletére sűrítve a diskurzust.² Ahogy a tanulmányból látható lesz, a statisztika módszerét tárgyaló elméleti diskurzus európai, valamint német egyetemi kontextusa ennél lényegesen tágabb horizonton működött a késő 18. századi és 19. század közepi időszakban. Ez egyben azt is jelenti, hogy a statisztika elmélete szükségszerűen nemcsak a szigorúan vett módszertani kérdésekről, hanem egyfajta lakmuszpapírként, hol a diskurzus katalizátorának, hol pedig érzékeny reagensének szerepében működve a statisztikai látószög megteremtéséről és a diszciplínák közötti választóvonalak fenntartásáról, kialakításáról is szólt. Ily módon a statisztika elméletét tárgyaló értekezések a tudás-terület önleírásaként, avagy egy elhúzódó és számos nehézséggel kísért diszciplinarizálódási folyamat kordokumentumaiként is felfoghatók. Ebből a történeti,

---

* Jelen tanulmány megírását, a kutatások finanszírozását az NKFIH 119577 számú projekt tette lehetővé.

¹ *Gönczi Katalin*: Juristischer Wissenstransfer von der Göttinger Universität in das Königreich Ungarn im späten 18. Jahrhundert. In: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Hrsg. Márta Fata et al. Stuttgart 2006. 187–189.

² A ritka kivételek egyike éppen August Ludwig Schlözer 1804-ban megjelent *Theorie der Statistik* című munkája, amelyhez a szerző hírnevén túl vélhetően az is hozzájárult, hogy a mű átfogó, de nem befejezett módszertani reflexiója volt egy későbbi általános statisztikatudománynak. Vö. *Hans Erich Bödeker*: Einleitung. In: *August Ludwig Schlözer: Allgemeines StatsRecht und StatsverfassungsLehre.* Mit einer Einleitung herausgegeben von Hans Erich Bödeker. Beigebunden sind *Theorie der Statistik und Systema Politices.* Hildesheim–Zürich–New York 2011. viii–ix.

episztemológiai perspektívából nemcsak az válhat világossá, hogy a 18. század második felének német egyetemi kultúrájában megszülető új államtudományos diszciplína milyen gyakorlati és elvi nehézségek közepette formálja ki a statisztikai ismeret területét, hanem reflektáltabbá teszi a németországi egyetemi világ elsődleges, és a befogadás, átvétel, elsajátítás logikáját működtető – ez esetben ausztriai és magyarországi – másodlagos receptív kultúrák közötti különbséget. A statisztika elmélete ebben a többoldalú recepciós folyamatban azonos formai jegyeket követve jelent meg a statisztikakönyvek bevezetőiben vagy önálló munkaként. A vizsgált diskurzus alapját a századfordulóig a németországi és ausztriai szerzők (Gottfried Achenwall, Anton Friedrich Büsching, Johann Christoph Gatterer, Johann Georg Meusel, August Ferdinand Lueder, Eobald Toze, August Ludwig Schlözer, Matthias Christina Sprengel, Ignaz de Luca, August Niemann, Johann Wilhelm Petersen, Johann Zizius) művei képezték, amelyhez a magyarországi közeg legfőképp Vályi András, Horváth Mihály, Németh László, Szendrey-Weres Dávid, Honorius Novotny, Martin Schwartner, a századfordulón túl pedig egyre frissebb referenciákkal Magda Pál, Ercsei Dániel, Anton Faber, Mathia Kolbay, Johann Andreas Demian, Fényes Elek, Michnay Endre, Zima János révén zárkózott fel. A diskurzus gazdagságát jól mutatja, hogy míg német oldalon a statisztika elméleti, tudományos alátámasztása³ alapvetően az egyetemi kultúra változatos célkitűzéseire volt visszavezethető, a recepciós folyamat egyéb lokális kontextusaiban hangsúlyosabbá vált a folyamat kiszélesítése, és az oktathatóságot kiszolgáló eszközök, technikák alkalmazása.

A statisztika mindemellett nemcsak elméletként, az állami valóságot leíró és előállító empirikus tudományként, hanem széleskörű elterjedése, felhasználása révén fontos hatalmpolitikai eszközként is működött a döntéshozatal és az állami bürokrácia kezében.⁴ A tanulmány az alábbi három funkció közül az első ketőre helyezi a hangsúlyt, és arra kérdez rá, hogy a statisztikakönyvek – gyakran a statisztika elméleteként feltüntetett – módszertani bevezetői a magyarországi recepció kontextusában milyen alternatívákat erősítettek meg és zártak ki a diskurzusból.⁵

³ *Bödeker, H. E.*: Einleitung i. m. viii.

⁴ *Peter Becker*: Beschreiben, Klassifizieren, Verarbeiten. Zur Bevölkerungsbeschreibung aus kulturwissenschaftlicher Sicht. In: Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien. Hrsg. Arndt Brendecke – Markus Friedrich – Susanne Friedrich. Münster 2008. 393–419.

⁵ A tanulmányban statisztikán a németországi egyetemi kultúrában kialakuló statisztikatudományt értem. Mint az látható lesz, a németországi oktatási központokban megszülető tudományos koncepció használatában, céljaiban és megfogalmazásában is különbözött a Habsburg államreform részeként kialakult államtudományos formától, valamint az állami bürokráciában alkalmazott változattól. A különbségre felhívta a figyelmet *Török Borbála Zsuzsanna*: The ethnicity of knowledge: statistics and Landeskunde in late eighteenth-century Hungary and Transylvania. In: Encountering Otherness: Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture. Ed. Abbatista Guido. Trieste

A tanulmány első része a statisztikatudomány 18. századvégi újraértelmezését elemzi, amely az elmélet és gyakorlat egységén alapult, valamint a tudás objektivitását feltételező tudományos tradíciók égisze alatt zajlott. A torlódó és egymást is keresztbemetsző hagyományok következtében a statisztikaelméletek egy folyamatos változtatásban lévő gyakorlat elméleti vázlataiként szolgáltak.⁶ A második részben a magyarországi recepció pedagógiai irányultsága kap nagyobb szerepet, ami a kiadványok módszertani bevezetőin is érezhető volt. Habár ezek a szövegek a legtöbb esetben nagyon hasonló szemléletet és tartalmat tükröztek, szándékuk szerint pedig a statisztika tudományos módszerét magyarázták, szerzőik gyakran oktatási célból közelítették meg a témát, amelyhez a leginkább megfelelő kompendium formáját választották.⁷

A német Universitätsstatistik és a statisztika elmélete

A statisztikatudomány karakterének megragadására a szakirodalomban több különböző koncepció áll rendelkezésre. Az elmúlt időszak kutatásaiból egyértelműen kitűnik, hogy az eddigi interpretációs kísérletek a politikai hatalom és tudás, valamint a térelméletek (*spatial turn*) felől igyekeztek meghatározni a statisztikatudomány 18. századi jelentőségét. Michel Foucault híres tanulmányában például a modernizálódó állami (ellenőrző)hatalom eszközeként, Harm Klueing könyvében pedig államhatalom-tanként tűnt fel a statisztika.⁸ A későbbi tudománytörténeti vizsgálatokban ellenben már a tudományos környezet, illetve a statisztika módszerének történeti, tudás- és ismeretelméleti olvasata kapott nagyobb figyelmet. Ennek változatos kontextusait elemezve Hans Erich Bödeker a statisztikai látószög kialakulásáról, Justin Stagl a hivatalos és nem hivatalos tudományos praxist átható kíváncsiságról, Lars Behrisch pedig a kora újkor bevett figuratív és szimbolikus reprezentációs kultúráját számszerűsítő társadalmi, állami, politikai

2011. 153.; *Uő*: Measuring the Strength of State: Staatenkunde in Hungary around 1800. In: Negotiating Knowledge in Early Modern Empires: A Decentered View. Ed. László Kontler et al. New York 2014. 254.

⁶ A kifejezést Pierre Bourdieu híres tanulmányából kölcsönöztem. Lásd *Pierre Bourdieu*: A gyakorlat elméletének vázlata. Ford. Sebes Anna. In: *Uő*: A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány. Bp. 2009. 173–334.

⁷ A jelenségre már az első statisztikatörténeti tanulmányok is felhívták a figyelmet. *Márki Hugó*: Schwartner Márton és a statisztika állása a XVIII. és XIX. század fordulóján. Bp. 1905. 28. Lásd még *Török Borbála Zsuzsanna*: Az országismerettől a modern statisztikáig: módszertani vázlat a felvilágosodás kori tudástranzfer vizsgálatához. In: *A változás kultúrája: régiók és mozgásterek*. Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27. Szerk. Berszán István. Kolozsvár 2013. 229.

⁸ *Michel Foucault*: A „kormányozhatóság”. Ford. Romhányi Török Gábor. In: *Uő*: A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk. Bp. 1998. 106–123.; *Harm Klueing*: Die Lehre von der Macht der Staaten. Das außenpolitische Machtproblem in der „politischen Wissenschaft” und in der praktischen Politik im 18. Jahrhundert. Berlin 1986. 13–38.

tér kialakulásáról beszélt.⁹ A felsorolt elméleti megközelítésekhez a tanulmány a Nicholas Jardine nyomán kifejtett vizsgálódás terei (*scenes of inquiry*) koncepció felől csatlakozik és feltételezi, hogy a tudomány problémáinak megértése ebben az esetben is a lokális közösség méltányolásával történt. Vagyis, ami egy lokális helyzetben az adott kérdés megoldásának számított, egy másikban akár ezzel ellentétes megítélés alá is eshetett.¹⁰ A kora újkori tudományosság – mai szempontból „laza” – diszciplináris kereteinek figyelembevételével ez az állítás különösen igaznak bizonyul a statisztikatudomány kelet-európai recepciójára, amelynek során a tudomány kérdéseinek megértése, rögzítése, meghatározása adott esetben a korábbiaktól eltérő új kérdések kialakulásához vezetett. Ehhez elsőként a statisztika német egyetemi diskurzusának szerkezeti áttekintésére lesz szükség.

Mint ismeretes, a statisztikatudomány (*Staatenkunde*) első összefoglalását Gottfried Achenwall (1719–1772) tankönyvei közvetítették, ahol a szerző a tárgy múltját,¹¹ alapfogalmait, módszerét és diszciplináris helyét átfogó jelleggel közelítette meg. Az Achenwall-féle tematika pár évtizeddel később a német egyetemi kultúra domináns megközelítésévé és a diskurzus szervezőelvévé vált.¹² Időszakunkban a statisztika tudományos megismeréséről, annak módszeréről szóló párbeszéd folyamatos diskurzussá alakult. Ennek oka részben az achenwalli kategóriák átörökítése volt. Achenwall 1772-es halálát követően, August Ludwig Schlözer (1735–1809) és a századforduló statisztikusainak fellépése közötti időszakban a statisztika elmélete folyamatos átalakuláson ment keresztül. Az átalakulást a szakirodalom részben a klasszifikációtól a kvantifikáció irányába történő elmozdulással,¹³ részben pedig egy belső és egy külső indokkal – a statisztika diszciplinának közötti helyzetével (és az államtudományokon belül elfoglalt pozíciójával), illetve a megközelítést ért folyamatos kritikákkal – magyarázza. A statisztikaelméleteknek ebben az összefüggésben tehát úgy kellett megőriznie az

⁹ Hans Erich Bödeker: On the Origins of the ‘Statistical’ Gaze: Modes of Perception, Forms of Knowledge and Ways of Writing in the Early Social Sciences. Transl. William Clark. In: Little Tools of Knowledge: Historical Essays on Academic and Bureaucratic Practices. Ed. Peter Becker – William Clark. Michigan 2001. 169–195.; Justin Stagl: Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800. Wien–Köln–Weimar 2002.; Lars Behrisch: Vermessen, Zählen, Berechnen des Raums im 18. Jahrhundert. In: Vermessen, Zählen, Berechnen. Die politische Ordnung des Raums im 18. Jahrhundert. Hrsg. Lars Behrisch. Frankfurt–New York 2006. 7–25.

¹⁰ Nicholas Jardine: The Scences of Inquiry: On the Reality of Questions in the Sciences. Oxford 1991. 4–5.

¹¹ A statisztika történetének kortárs összefoglalásához lásd Johann Georg Meusel: Literatur der Statistik. Leipzig 1790. 1–19.

¹² Achenwall műve a későbbi statisztikaelméletek kiindulópontját képezte. Gabriella Valera: Statistik, Staatengeschichte, Geschichte im 18. Jahrhundert. In: Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert. Hrsg. Hans Erich Bödeker et al. Göttingen 1986. 129.

¹³ Klüeting, H.: Die Lehre i. m. 67–83.

egyetemi tudomány autonómiáját, hogy közben válaszolnia kellett azokra a kihívásokra is, amelyekkel a századforduló időszakára például a gazdasági szféra megerősödése nyomán kialakuló (nemzet)gazdaságtan szembesítette.¹⁴

A továbbiakban a tanulmány a belső szerkezeti problémákra és az ezekre válaszul érkező megoldási kísérletekre fókuszál, amelyek a statisztika két meghatározó megközelítését alakították ki. A statisztika korabeli módszereit a szakirodalom többnyire gyakorlati szempontok alapján csoportosította, ezzel azonban kevesebb figyelem hárult az egyes megközelítések koncepcionális megfogalmazására, valamint arra, hogy az eltérő irányok mögött milyen célkitűzések működtek. Az első megközelítés itt a göttingeni szerzők körére, ezen belül is Achenwallra, Schlözerre, Luderre stb. volt jellemző, akik a statisztikát enciklopédikus tudományként művelték és az állami hatóerők, nevezetességek (*Staatsmerkwürdigkeiten*) modelljében gondolkodtak.¹⁵ A statisztika az achenwalli megfogalmazásban az állami hatóerők tanaként (*Staatsverfassungslehre*) vagy történeti államtanként (*historisches Staatslehre*) megkülönböztette magát a szélesen értelmezett elméleti, filozófiai államtudományoktól (*Staatswissenschaft*), az ennek részét alkotó általános államjogtól (*allgemeines Staatsrecht*) és a politikától (*Staatsklugheit*) is.¹⁶ Achenwall célja az volt, hogy a Hermann Conring (1606–1681) idejéből származó *notitia rerum publicarum* arisztotelészi koncepcióját újraértelmezve – a kor tudásezsményének megfelelően – empirikus (történeti) alapokra állítsa a statisztikát, és végleg elvállassa az elméleti, filozófiai megfogalmazástól. Az achenwalli célkitűzés végül Schlözer 1804-ben megjelent *Theorie der Statistik* című művében kapott átfogó reflexiót.¹⁷ Schlözer itt egy korábbi elképzelését vázolta, a statisztikát mint ténytudományt mutatta be, amelynek fő feladatául az állam kormányzásának szolgálatát, ennek érdekében pedig az adatok meghatározott cél és nézőpont szerinti előállítását és rendszerezését jelölte ki.¹⁸ A schlözeri reflexió a másik oldalról ugyanakkor tovább radikalizálta a statisztika államtudományokon belüli pozícióját, külön hangsúlyt

¹⁴ *Guillaume Garner*: Politische Ökonomie und Statistik an der Universität Göttingen (1760–1820). In: Die Wissenschaft vom Menschen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke. Hrsg. Hans Erich Bödeker – Philippe Büttgen – Michel Espagne. Göttingen 2008. 371. A Staatswirtschaft és Staatsklugheit problematikához lásd még *Axel Rüdiger*: Staatslehre und Staatsbildung. Die Staatswissenschaft an der Universität Halle im 18. Jahrhundert. Tübingen 2005. 223–248.

¹⁵ Hans Erich Bödeker utalt arra, hogy a 18. századi tudományos kultúrában az új tudománnyal kapcsolatos elméleti előfeltevések megalapozásának, pozícionálásának természetes módja az enciklopédikus megközelítés volt. Lásd *Bödeker, H. E.*: Einleitung i. m. x.

¹⁶ *Gottfried Achenwall*: Staatsverfassung der heutigen vornehmsten Europäischen Reiche im Grundriße. Vierte verbesserte Ausgabe. Göttingen 1762. 3.

¹⁷ Összefoglalta *Valens, G.*: Statistik i. m. 122–140.

¹⁸ A tanulmányban a modern kritikai kiadást használom. Lásd *August Ludwig Schlözer*: Theorie der Statistik. Göttingen 1804. In: *Schlözer, A. L.*: Allgemeines StatsRecht und StatsverfassungsLere i. m. 40–41.

fektetve a filozófiával szembeni önmeghatározásra.¹⁹ Ennek eredményeként a könyv hetedik fejezetében a *cursus politicus* történeti és filozófiai megközelítését javasolta; az előbbi a statisztikai, államtörténeti, utóbbi pedig a természetjogi (metapolitikai), államjogi, alkotmányos és kormányzástudományi ismereteket tömörítette magába.²⁰ A németországi egyetemi statisztika a megfogalmazásban tehát az államtudományok ok-okozati viszonyaira épülő komplex rendszerre (természetjog, statisztika, történelem, politika, kamarai és igazgatástudomány) helyezte a hangsúlyt.²¹ Mint azt Schlözer egy anekdotikus megfogalmazásban kifejtette, ennek a megközelítésnek a célja a statisztikai leírás minél nagyobb teljessége volt, amely akár húsz speciális leírást is egyesített magában.²²

Az egyetemi diskurzuson belül az achenwalli államtudomány alternatíváját a földrajztudomány (geográfia) integrálása valósította meg. A fő cél itt is egy államtudományi diszciplína kialakítása volt, amely a statisztikai leírást immáron az európai kereteken túlterjeszkedve, a teljes emberiség területi, népességi és állami felmérésében teljesítette volna ki. Az Anton Friedrich Büsching (1724–1793) és Johann Christoph Gatterer (1727–1799) műveiben feltűnő világstatisztikai megközelítés nem fogalmazott meg a korábban látottakhoz hasonló erős módszertani programot, ezzel szemben nagyobb hangsúlyt fektetett a már elérhető adatok rendszerezésére, valamint nagyobb figyelmet tanúsított az állambleírás három fő területéhez tartozó anyagi és gazdasági ösztönzők iránt. Harm Klueing művében már felhívta a figyelmet a Büsching-féle statisztika kutatástörténeti jelentőségére. Klueing szerint, habár a kortárs vélekedések gyakran az achenwalli törekvésekkel szembeállítva kezelték a szerző műveit, a valóságban nem volt éles választóvonal a két megközelítés között. Büsching gyakran összehasonlítóként jellemzett módszertana nem monografikus módon tárgyalta az állam nevezetességeit.²³

¹⁹ Schlözer a statisztika és történelem közötti különbségtételt azonban az empirikus (történeti) megalapozottság miatt nem tudta konzekvensen végrehajtani. *Hans Erich Bödeker*: „...wer ächte freie Politik hören will, muss nach Göttingen gehen.“ *Die Lehre der Politik an der Göttinger Universität um 1800*. In: *Die Wissenschaft vom Menschen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*. Hrsg. Hans Erich Bödeker – Philippe Büttgen – Michel Espagne. Göttingen 2008. 328–334., 359.

²⁰ *Schlözer, A. L.*: Theorie i. m. 94–96.; A schlözeri politikai kurzust korábban elemzte *Pasquale Pasquino*: Politisches und historisches Interesse Statistik und historische Staatslehre bei Gottfried Achenwall (1719–1772). In: *Aufklärung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18. Jahrhundert*. Hrsg. Hans Erich Bödeker et al. Göttingen 1986. 147–149.

²¹ Ezekhez összefoglaló jelleggel lásd *Hans Erich Bödeker*: Das staatswissenschaftliche Fächersystem im 18. Jahrhundert. Aus Anlass des 250 jährigen Bestehens des Verlages Vandenhoeck & Ruprecht. In: *Wissenschaft der Zeitalter der Aufklärung*. Hrsg. Rudolf Vierhaus. Göttingen 1985. 143–162.; *Paul Streidl*: Naurrecht, Staatswissenschaften und Politisierung bei Gottfried Achenwall (1719–1772). *Studien zur Gelehrtengeschichte Göttingens in der Aufklärung*. München 2003. 66–160.

²² *Schlözer, A. L.*: Theorie i. m. 33.

²³ *Klueing, H.*: Die Lehre i. m. 67–70.; Büschinghez lásd még *Peter Hoffmann*: Anton Friedrich Büsching (1724–1793). Ein Leben im Zeitalter der Aufklärung. Berlin 2000. 145–204.

Mint arra Schlözer is felhívta a figyelmet, a szerző nem az állam egységét, hanem annak alkotórészeit tekintette a leírás alapkategóriájának,²⁴ ezzel pedig lehetősége nyílt arra, hogy a későbbi elemzéshez sorvezetőt kínálva több számadattal egészítse ki műveit. Vele szemben Gatterernél a Büsching és Achenwall koncepcióinak ötvözése volt megfigyelhető. A szerző így az egyes államok leírásánál (*Individualstatistik*) megmaradt a statisztika hagyományos felosztásánál (föld, népesség, kormányzat), azonban a világstatisztika pragmatikus rendszerezéséhez már a geográfiát ajánlotta.²⁵ A statisztika topográfiai megalapozása az empirikus tudományosmenny folytatása volt a rendszerezés más eszközeivel, amely nemcsak túlmutatott a szűk egyetemi szféra műfaji hagyományán, hanem jól illeszkedett a tudomány 18. században kibontakozó popularizációs tendenciáihoz is.²⁶

Az egyetem kulturális közegében a statisztikaelméletek nem minden esetben követték a „göttingeniek” szigorú iránymutatását. Ez látszódtat például Eobal Toze (1715–1789) könyvében is, amely a statisztikai teljességet Gattererhez hasonlóan hozott anyagból – Achenwall és Büsching megközelítéseinek felhasználásával –, azonban az államtudomány rendszerére történő reflexió és a földrajzi leírás koncepcionális beépítése nélkül kívánta elérni. A poroszországi Bützow Egyetem történelemprofesszora a statisztikaelméletet tárgyaló bevezetésben az államleírás Conringra visszavezethető négyes felosztásából (föld, népesség, kormányzás, államcélok) indult ki,²⁷ azonban nem tett lényegi különbséget társtudományok között, és a történeti ismeretek hasznossága kapcsán is csak az állam jelen idejű leírását hangsúlyozta.²⁸ A büschingi „szintetikus” kategóriák az általános európai viszonyokat tárgyaló különös részben kerültek elő, majd a szerző

²⁴ Schlözer, A. L.: Theorie i. m. 25., 88–89.; Vö. *Anton Friedrich Büsching*: Vorbereitung zur gründlichen und nützlichen Kenntniß der geographischen Beschaffenheit und Staatsverfassung der europäischen Reiche und Republiken, welche zugleich ein allgemeiner Abriß von Europa ist. Sechste rechtmäßige und vermehrte Auflage. Hamburg 1784.

²⁵ *Johann Christoph Gatterer*: Ideal einer allgemeinen Weltstatistik. Göttingen 1773. 36–40., 43., 47–48.; Gatterer statisztika-koncepciójához lásd még *Martin Gierl*: Geschichte als präzierte Wissenschaft. Johann Christoph Gatterer und die Historiographie des 18. Jahrhunderts im ganzen Umfang. Stuttgart–Bad Canstatt 2012. 160–180.

²⁶ *Charles W. J. Withers*: Placing the Enlightenment: Thinking Geographically about the Age of Reason. Chicago–London 2007. 87–111., 213–233.

²⁷ A Conring-féle felosztás az arisztotelészi skolasztika paradigmájában az állam (*status*) helyzetét a *forma – materia – finis – efficiens*, illetve a két másodlagos ok (*causa loci, causa temporis*) határozta meg. Achenwallnál ezzel szemben az állam fizikai és természetes adottságaira, környezetére, a kormányzat alkotmányára (*Regierungsverfassung*), valamint az állam céljaival összehangolt államerdekre került a hangsúly. A statisztika tárgyának később legelterjedtebb hármass felosztása Schlözertől származott, aki a *vires-unitae-agunt* hármassával magyarázta a tudomány feladatát. Az egyes koncepciókat összefoglalta *Pasquino, P.*: Politisches i. m. 146–151.

²⁸ *M. E. Tozen*: Einleitung in die allgemeine und besondere Europäische Staatskunde. Erster Theil: von Europa überhaupt, Spanien, Portugal, Frankreich, Großbritannien. Dritte und verbesserte Auflage. Bützow–Schwerin–Wismar 1785. 4–5.

csak ezt követően látott hozzá – immáron Achenwall tankönyve szerint – az egyes európai országok tárgyalásához. Tudománytörténeti szempontból Toze könyve a statisztika három megközelítési módjának kombinációja volt, amely a hangsúlyt az európai államok fokozatos (az általánostól a konkrétig terjedő) megismerésére helyezte, és amely az esetek többségében egymástól elválasztva kapott figyelmet. A statisztikaelméletek az általános típusba (*Generalstatistik*) tartoztak, míg a tankönyvek gyakran az általános és speciális műfajok keverékét alkalmazták.

A tanulmány az eddigiekben arra hívta fel a figyelmet, hogy a statisztikaelméletek módszertani belátásai mögött nemcsak az elméleti nehézségek látszottak, hanem egy rendkívül tagolt összeurópai államléíró irodalom is működött, amely a 18. század végére az államtudományok stabil pozícióinak megbomlásával először verseny-, a századfordulót követően pedig válsághelyzetbe került.

A magyarországi recepció dinamikája a 18–19. század fordulóján

A válsághelyzet a statisztika esetében a módszertan újragondolását eredményezte. Ennek során számos korábban partvonalra szoruló megközelítés és technika nyert teret. A statisztika 19. század eleji válságának tágabb hátterét azonban nemcsak az állandósuló módszertani viták alkották, hanem a napóleoni háborúk időszaka után bekövetkező látványos politikai és gazdasági visszaesés is releváns tényezőt jelentett. Az állami és gazdasági tényezők a statisztika és államtudományok helyzetét egyaránt befolyásolták, és új pályára állították a statisztika fejlődését.²⁹ A 19. század eleji időszakot illetően a kutatás gyakran hivatkozik August Ferdinand Lueder (1760–1819) példájára. Lueder egykori Schlözer-tanítványként és számos statisztikai mű szerzőjeként maga is szemtanúja volt a statisztika dekonjunktorájának, majd a századforduló időszakában gazdaságtani tanulmányokba kezdve újraértékelte korábbi praxisát, 1812-ben pedig már egy vaskos kötetben kritizálta az államtudományi diszciplínák tudományos rendszerét.³⁰ Habár ebben az időszakban az egyetemi statisztikát számos támadás érte – ennek köszönhetően általánossá vált a kritika, hogy a statisztika egy halott tudomány, amely más művek kompilációjából áll –, a kutatás csak ritkán emeli ki, hogy az achenwalli, schlözeri megközelítést alkalmazó tankönyvek és szöveggyűjtemények továbbra

²⁹ A napóleoni idők nehézségeinek és az államtudományok század közepi megerősödésének történetéhez lásd *David Lindenfeld: The Practical Imagination: The German Science of State in the Nineteenth Century*. Chicago 1997. 46–141.

³⁰ Lueder kritikájában két vaskos fejezetet szánt a statisztikának és a politikának, végül a harmadikban egy új politikatudomány – az ő megfogalmazásában politikai filozófia – megalapozását adta. Lásd *August Ferdinand Lueder: Kritik der Statistik und Politik nebst einer Begründung der politischen Philosophie vom Professor Lueder in Göttingen*. Göttingen 1812.; A német egyetemi statisztika válságához lásd *Garner, G.: Politische Ökonomie i. m.* 380–388.

is használatban maradtak, a módszertani viták pedig nem eredményeztek lényegi átalakulást.³¹

Az alábbi folyamatokról és benne a magyarországi recepció dinamikájáról a kutatás lényegesen eltérő képet alakított ki. Mint azt a statisztika magyarországi fejlődéstörténetével foglalkozó kutatások jelezték, az 1790 és 1848 közötti időszak nemcsak politikai, eszmei, hanem kulturális és tudományos értelemben is a folyamatosság jegyeit mutatta föl. A kutatás a statisztika 19. század eleji fokozódó politikai jelenlétét alapvetően a gazdasági és társadalmi együttthatókat középpontba állító reformmozgalom oldaláról értékelte. Keleti Károly az 1878-ban Fényes Elek felett mondott megemlékezésében a statisztika konjunktúrájának lehetséges okát a (pontos és használható statisztikai felmérések hiányából fakadó) nemzeti tudománnyá válás és a hazafias politikai ideológia metszéspontjában jelölte meg.³² A kutatásban gyakran hangoztatott megfogalmazás lényegében azóta is ugyanerre az utilitarista érvre hivatkozik, amikor a statisztika növekvő népszerűségére keresi a választ. Horváth Róbert egy korábbi cikkében a megkésett kapitalista gazdasági fejlődési modellbe történő becsatlakozás eszközeként tekintett a statisztikára, amely történetileg megelőzte a közgazdaságtan kialakulását.³³ Horváth Gergely Krisztián szöveggyűjteményének bevezető tanulmányában pedig amellől érvelt, hogy a statisztikai ismeretek a reformtörekvésekkel karöltve járultak hozzá az átalakulás útjában álló tudásdeficit meghaladásához.³⁴ Szintén a tudás praktikus felhasználhatóságának társadalmi és gazdasági kontextusára reflektált Hidvégi Mária és Török Borbála Zsuzsanna közös kutatása, amely a reformkorban meginduló statisztikai diskurzust az ország Habsburg Monarchiába való integrációját elősegítő politikai, gazdasági, társadalmi reformok közös platformjaként értette.³⁵ A recepció lehetséges dimenziói felől nézve ezen megállapítások mind a tudományon kívüli megváltozott körülményekre mutattak rá,

³¹ *Lindenfeld, D.*: The Practical Imagination i. m. 131–132.

³² „Magyarország terra incognita volt. Azt hangoztatták ugyan ama kor emberei, hogy csak a külföld előtt volt az. Mi azonban bátran mondhatjuk, hogy saját fiait, saját vezérférfiai előtt is az volt. Bél, Korabinszky s a régiek el voltak felejtve, Schwartnert, németül írván, kevesebben ismerték s részben Csaplovicssal együtt, kinek topographiai archivum szintén németül jelent meg 1821-ben, elavultnak tekintették; Bielek statistikája pedig, ugyancsak németül, csak 1837-ben látott napvilágot. Így a nagy többségnek a »Kistükör« volt összes földrajzi és statisztikai ismereteinek kútforrása.” *Keleti Károly*: Fényes Elek emlékezete. Bp. 1878. 7.

³³ *Horváth Róbert*: A magyar statisztikai tudomány kialakulásának tudománytörténeti és tudományelméleti problémái I. Statisztikai Szemle 48. (1970) 1. sz. 73–75.

³⁴ *Horváth Gergely Krisztián*: 'Statistica' és a 'polgárisodás' a reformkori Magyarországon. In: 'Honisme' és 'statistica', 1819–1848. Szerk. Horváth Gergely Krisztián. Bp. 2002. 9–32.

³⁵ A hipotézisekhez lásd *Mária Hidvégi – Borbála Zsuzsanna Török*: Grundlage des modernen Regierens. Wissensaggregation und Wissenslücken der ökonomischen statistischen Werke in Ungarn, 1770–1848. In: Berechnen, Beschreiben: Praktiken statistischen (Nicht-)Wissens 1750–1850. Hrsg. Gunhild Berg – Borbála Zsuzsanna Török – Marcus Twellmann. Berlin 2014. 1–7.

valamint feltételezték, hogy a társadalmi, politikai, tudományos integrációra éppen ezek az externáliák gyakorolták a legnagyobb hatást. A tanulmány ezzel szemben Németh László, Szendrey Weres Dávid, Martin Schwartzner, Ercsei Dániel, Anton Faber, Mathia Kolbay, Michnay Endre és Zima János módszertani szövegeire hivatkozva amellet érvel, hogy a reformkori statisztika története – a „whig” narratíva állításaival ellentétes módon – a tudomány egységének megőrzéséről szóló utóvédharcokról is szólt. Ez a nézőpont nemcsak abban nyújt segítséget, hogy megfoghatóvá teszi a statisztikatudományi metodológia nehézségét adó leírás és narráció (*descriptio vs. nominal definition or narration*) konfliktusát,³⁶ hanem a szakirodalom egybehangzó véleményével szemben rávilágít a tudomány konjunktúráját kísérő válságjelenség belső szerkezeti és összeurópai természetére. A leírás és elbeszélés konfliktusa azon előfeltevésre épül, miszerint a statisztikaiírás vezető gyakorlatát még a 19. század első felében is a göttingeni egyetemi statisztika módszerei határozták meg, habár ezek a megváltozott körülmények közepette egyre kevésbé voltak érvényesíthetők eredeti formájukban. Ennek köszönhetően a schlözeri megfogalmazás még a század derekán is könnyen kiolvasható volt a statisztikaelméleti szövegekből, ezzel pedig továbbra is érvényben maradt a *General- und Spezialstatistik* 18. századi elvlasztása. A tanulmány ezzel a recepció dinamikájának kettős irányultságára tapint rá, amely egyrészt megőrizte a statisztikaelmélet műfaji önállóságát, valamint – habár csak az elmélet szintjén – képes volt távolságot tartani a földrajzi leírás hagyományát átpolitizáló honismereti iránnyal szemben.

A statisztika helyét a magyarországi intellektuális térképen elsőként a 18. század végén meginduló recepció és adaptáció logikája jelölte ki. Amennyiben az új statisztikairodalom beáramlását a németországi egyetemi statisztika domináns megközelítéseire szűkítjük, egyértelművé válik, hogy a statisztikaelméletek fő célközönsége már nem a tudósok köre, hanem a szélesebb olvasóközönség és a diákság, ehhez pedig pedagógiai eszközökre (többek között a kompendiumok szöveghagyományára) volt szükség.³⁷ Mint arra Schlözer felhívta a figyelmet, a német egyetemi kultúrában a statisztikaelmélettel foglalkozó szerzők egyszerre gondolkodtak praktikus és módszertani kérdéseken.³⁸ Vagyis az elmélet funkciója esetükben nem szűkült

³⁶ Bödeker, H. E.: On the Origin i. m. 182–189.

³⁷ A kora újkori tudományos kultúrában a statisztika és államtudományok kialakulófélben lévő tudásterületeit elsőként az ilyen szövegekönyvek, kompendiumok tették élővé. Vö. Bödeker, H. E.: Die Lehre der Politik i. m. 328.

³⁸ Schlözer, A. L.: Theorie i. m. 89–91. A szerző itt valójában a statisztikaelmélet oktatásával szembeni kifogásának adott hangot. Mint írja, szinte minden tanár az elméletet, mint bevezetést vagy előszót tárgyalja, majd továbbsiet az egyes államok leírására. Ezzel szemben ő fordítva jár el. Az elmélettel foglalkozik elsőként (*Hauptgeschäfte*) és csak a végén tér rá annak bevezetésére, hogy az elmélet miként alkalmazható a gyakorlatban, különösen uo. 91.

le automatikusan az oktatás szükségleteinek kielégítésére, hanem a többi szerzővel szembeni legitimáció, a reflexiók és a vita médiumaként szolgált.

Az elmélet utóbbi karakterisztikája Martin Schwartner (1759–1823) *Statistik des Königreichs Ungern* című művének első kiadásában jelent meg a legtisztább módon. Itt a szerző a göttingeniek (Schlözer és Lueder) megközelítését tudatosan érvényesítve listázta a korabeli magyar szerzők kompendiumait, nem egyszer kritikai megjegyzésekkel illetve a szakirodalmi és módszertani tájékozottságot.³⁹ A szerző mindemellett tisztában volt a magyarországi recepció karakterével is. Mint ahogy a vak és tudatlan hazaszeretetet kritizálva írja: „A statisztika nem egy velünk születő tudomány. Az ember attól még nem ismeri az országot, hogy ott született. Sőt, még a sokéves hivatali gyakorlat sem elegendő, hogy statisztikussá váljon. Amennyire megszámlálhatatlanul sokfélék a dolgok, amelyeket a statisztika átfog, éppen annyira fáradságos a tanulmányozás maga.”⁴⁰ Mint ismeretes, a szerző könyvének első kiadásával részben nemességének megújítását, részben Adalbert Barić (1742–1813) 1803-ban történő visszavonulását követően a Pesti Egyetem megüresedő statisztika tanszékének megszerzését tűzte ki célul.⁴¹ A szakirodalom több alkalommal kiemelte, hogy Schwartnert ambíciói és karrierje emelték ki a göttingeni statisztika első magyarországi adaptátorainak közegeből. Ezt a kört többségében a göttingeni peregrinációt megjárt, protestáns líceumi vagy kollégiumi tanárok alkották, akik műveikben az általános statisztikát vagy statisztikaelméletet oktatási, pedagógiai célok érdekében hasznosították, hivatkozásaik pedig a már közölt adatokból és kötetekből származtak.⁴² Ezekről a szövegekről a kutatás ugyanakkor csak elvétve emlékezik meg. Németh László (1770–1806) a statisztika oktathatósága érdekében 1795-ben jelentette meg Schlözer *Vorbereitung zur Weltgeschichte für Kinder* című művének magyar

³⁹ A mű abban a tekintetben is a német államtudományos megközelítést érvényesítette, hogy a nyolcadik fejezetben az érdeklődést kiterjesztette az igazgatás tudomány (*Polizeywissenschaft*) magyarországi viszonyaira. Lásd *Martin Schwartner: Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch von Martin Schwartner.* Pest 1798. 588–600.; Schwartner statisztikai megközelítésének erős göttingeni irányultságára újabban Török Borbála Zsuzsanna több tanulmányában is felhívta a figyelmet. Lásd *Török B. Zs.: The ethnicity i. m. 154–155.; Török B. Zs.: Measuring i. m. 245–246.* Ez a tudatos kritikai nézőpont azonban már csak tompítva volt jelen a könyv második kiadásában. Vö. *Martin v. Schwartner: Statistik des Königreichs Ungern I. Ein Versuch von Martin v. Schwartner. Erster Theil. Zweyte, vermehrte und verbesserte Auflage.* Ofen 1809. 1–51.

⁴⁰ *Schwartner, M.: Statistik i. m. 34.*

⁴¹ A nemesi címszerzéshez és a sikertelen pályázathoz lásd *Lukcsics Pál: Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége.* Veszprém 1914. 65–66., 72–76.

⁴² *Hidvégi M. – Török B. Zs.: Grundlage des modernen Regierens i. m. 8–9.; Schwartner késmárki és soproni tanári évei során is tanított már statisztikát, földrajzot és diplomatikát.* Lásd *Lukcsics P.: Schwartner Márton i. m. 17–20.*

fordítását,⁴³ amellyel célja az új statisztikai felfogás líceumi, gimnáziumi képzésbe való integrálása volt.⁴⁴ A szerző még ugyanebben az évben saját kompendiummal jelentkezett, amelyben a statisztika általános és különös részét is közreadta. Mint azt a bevezetőben egyértelművé tette, a statisztikaelméletben sok esetben olvasmányait vagy saját kritikus véleményét összegezte,⁴⁵ míg a különös részben az egyes országok valóságos helyzetét ismertette.⁴⁶ A pedagógia kontextusa szélesebb – a tudományos törekvéseket kizáró – összefüggésben vetődött fel Szendrey Weres Dávid 1797-ben és Ercsei Dániel (1781–1836) 1814-ban megjelent statisztikaelméleti munkáiban, amelyekben a statisztika új tudománya az alsó szintű falusi, a kollégiumi nevelés, valamint az országismeret eszközévé vált.⁴⁷ A szerzők ennek érdekében elsőként a tárggyal kapcsolatos általános tudatlanság megszüntetésére hívták fel a figyelmet. A Schlözer, Lueder, Büsching, Meusel és Sprengel gondolatmenetét kompiláló művekben csak Szendrey Weres esetében találni utalást a statisztikát ért támadásokra. Szendrey Weres ezek közül csak az oktatható-ságot érintő leggyakoribb érvekre reagált. Mint azt a *Hannoverisches Magazin*ban 1770-ben megjelent olvasói levél kapcsán írja, a statisztika tárgyának sokféleségét, az állandó változások bizonytalanságot és az államtitoknak minősülő adatokat átmeneti akadálynak tekinti, amelyek szorgalommal csökkenthetők, és amelyek nem akadályozzák az iskolai tanárt abban, hogy elemi szinten oktasza a tárgyat.⁴⁸ A statisztika pedagógiai-oktatási célokra történő felhasználása az adaptáció első lépcsőfokát jelentette, ebben a tekintetben pedig jól szimbolizálta a 18. század végi kortársak optimista hozzáállását. A kutatás jelenlegi pontján

⁴³ A 'Barátom' megszólítással kezdődő előszóban Németh elismerte, hogy a fordítás ötletét a Kis Jánossal a tanítás módszereiről folytatott eszmecsere szolgáltatta. Lásd *August Ludwig Schlözer: A világ történeteinek tudományára való készület. Irta gyermekek számára Slötzer Agusztusz Lajos. Magyarra fordította Németh László. Sopron 1795. i-ii. A könyv Körmöczi János féle fordításához lásd Biró Annamária: Körmöczi János és a göttingeni történet- és államtudomány. Keresztény Magvető 120. (2014) 3–4. sz. 373–374.*

⁴⁴ Mint azt Schwartner esete is mutatta, a protestáns középszintű képzésben helyi jelleggel már korábban is helyet kapott a földrajzi, államtudományi, történeti ismeretek oktatása. Lásd 41. jegyz.

⁴⁵ Lásd pl. az ispotályokról, árva és szülőházakról, valamint a dajkákról szóló részeket. *Németh László: Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása. Első rész, Melly a' Bévezetést, N. Britanniát és Hiberniát, Szövetséges Belgiomot, Dániát és Norvegiát, Svezziát és az Orosz Birodalmat foglalja magában. Sopron 1795. 36–48.*

⁴⁶ *Németh L.:* Az európai nevezetesebb országoknak i. m. vii.

⁴⁷ Ercsei szövege Németh Lászlóéhoz hasonlóan az általános és különös statisztikát is tárgyalta, előbbi kizárólag oktatási célokot szolgált. A különös részben pedig Magyarország statisztikáját adta elő Schwartner könyvéből kompilálva. *Ercsei Dániel: Statistica. Első darab. Közönséges statistica, és Magyar Ország statistica. Debreczen 1814.*

⁴⁸ *Szendrey Weres Dávid: A' Státiszika' tárgyainak és tanítása' modjának meg esmértesére vezető út-mutatás. Melly a' jobb gondolkodásu, és izlésü mind két Nemen lévő ifju rendnek addig leg alább kézi Könyv gyanánt szolgálhat, míg más valaki jobbat ir. Tulajdon kéz-Irásaiabol, és a' leg-jobb Német Irokbol össze szedvén, szerzette Szendrey Weres Dávid. Béts 1797. 112–114.*

feltételezhető, hogy a recepció eme iránya azonos szinten, a nem egyetemi szintű oktatási központokban még a századfordulót követően is folytatódott. A statisztika meghonosítására tett törekvések első hullámához tartozó szerzők körében a tanítás erős patrióta felhangot kapott. Németh, Szendrey Weres, Schwartner és Ercsei művei azonban emellett széles empirikus és szakirodalmi referenciával dolgoztak,⁴⁹ szándékuk szerint ezzel pedig nem csak az ország állapotának precízebb megismerését, de a további tájékozódást is elősegítették.

A recepció második hulláma már közvetlenül az egyetemi és akadémiai rendszerben működő szervezett államtudományi képzéshez kötődött, és az 18–19. század fordulóján lezajlott elméleti viták szellemi tőkéjét használta fel az oktatási és egyre inkább tudományos célokat szolgáló statisztikaelméleti kompendiumokban, emellett az államtudományok, mint valódi tudomány megfogalmazását is elősegítette. A főleg latin, a 19. század első évtizedeiben pedig még gyakran német nyelvű tanerőknél a korábbi időszakra jellemző hazafias pedagógiai célkitűzés a hivatalos oktatáspolitikára mérsékelt, állampárti irányvonalához idomult. A szemlélet- és habitusbeli váltás jól érződött például Schwartner és Horváth Mihály statisztikájának újabb kiadásában. A szakirodalom kiemeli, hogy az ebben az időszokban született különös vagy speciális statisztikai kompendiumok még a korábbi felmérések tapasztalatait hasznosították, emellett kevés módszertani innovációt vagy új adatot tartalmaztak.⁵⁰ Az alábbiakban annak megmutatása lesz a cél, hogy az adatszolgáltatás stagnálása idején az elméleti statisztikai művek miként igyekeztek újraértelmezni az egyetemi statisztika hagyományát.

A Schlözer utáni statisztikaelmélet fejlődése a *Theorie der Statistik* által kijelölt tematikai kereteket vette alapul. Az 1820-as évek irodalmában ennek plasztikus⁵¹ adaptációját Anton Faber (1772–1854) *Theoreticae institutiones statisticae* című tankönyve képviselte, amely a korszakban négy kiadást is megélt.⁵² Az 1801–1804 között a nagyváradi akadémián európai államtörténetet, 1804-től 1841-ig pedig a pozsonyi akadémia tanáráként európai államtörténetet, egyetemes történetet, bányajogot és statisztikát is tanító jogász végzettségű Faber⁵³ művét az általános Európa statisztika tárgy bevezetőjének szánta, az újabb kiadásokban pedig fokozatosan egészítette ki könyvét. A legkomplexebb érvelést az 1827. évi harmadik kiadás tartalmazta, amelyben már külön rész tárgyalta a statisztika

⁴⁹ Ugyanezt a dimenziót emelte ki Szendrey könyve esetében egy Bécsből érkezett névtelen olvasói levél is. Lásd Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen (1798) 5. St. (8. Jan.) 47–48.

⁵⁰ Horváth, G. K.: 'Statistica' és a 'polgárisodás' i. m. 12–15.

⁵¹ Hidvégi M. – Török B. Zs.: Grundlage des modernen Regierens i. m. 7.

⁵² A szerző az 1814-es, 1821-es és 1827-es kiadásokban folyamatosan bővítette munkáját. A negyedik 1835-ös kiadás azonban az eggyel korábbi újranyomása volt.

⁵³ A szerző portréjához lásd Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. Életrajzi Lexikon a XVI. századtól napjainkig. Főszerk. Rózsa Dávid. Szerk. Kovács Csaba et al. Bp. 2014. 188.

segédtudományait, ezek között a földrajzzal és a politikai aritmetikával szembeni különbségeket.⁵⁴ Faber tankönyvének karakterisztikáját a tudatos schlözeri fogalomhasználat, valamint a statisztika államtudományi diszciplínaként történő megfogalmazása adta. Utóbbival Faber a Bécsi Egyetemen statisztikát és politikatudományokat oktató Johann N. Zizius (1772–1824) álláspontjára helyezkedett, aki az ausztriai hagyományoknak megfelelően a statisztikát a politikatudományok rendszerében – az egyetemi statisztikai hagyománytól eltérően – egy alacsonyabb autonómiát élvező tudásterületként definiálta.⁵⁵

A statisztikának az államtudományok rendszerébe történő beillesztése valamennyi korabeli értekezés közös kiindulópontja, a tudomány pozíciójának megőrzése szempontjából pedig elemi érdeke volt. Faber esetében ez az interpretáció visszafogottabb szakirodalmi reflexiókra támaszkodott. A Kassai, majd Pozsonyi Jogakadémia statisztika és bányajog tanárának, Mathia Kolbaynak műve ezzel szemben átfogó értelmezését kívánta nyújtani a Schlözer utáni statisztikaelmélet német és ausztriai (Ernst Klotz, Wilhelm Butte, Christian August Fischer, Georg Holzgethan, Caspar Ehrenfels, Josip Jurjević stb.) diskurzusának. Az 1830-ban Kassán megjelent munka részletes kivonatát tartalmazta a statisztika eltérő koncepcióinak,⁵⁶ amelyhez több esetben saját megfogalmazást is társított. Kolbay művében a statisztikai megközelítés sokfélesége a statisztikaelmélet autonóm, tudományos megfogalmazása mellett a módszertani kötöttségek lazulásának és a statisztikai megközelítések sokszínűségének jegyeit is magán viselte. A statisztikai leírás sokféleségére már a *Theorie der Statistik* is felhívta a figyelmet, a mű szerzője azonban ezek közül nem mindegyiket minősítette „valódi statisztikának”.

Schlözer egykori szempontrendszere több évtized távlatából is áthatotta a diskurzust, a későbbi szerzők azonban már az újabb tudományos áramlatok fényében vitatkoztak a statisztika mibenlétéről. Faber és Kolbay könyvei ugyan eltérő megnevezéssel, de egységesen hét módszert (osztályozó, etnográfiai, összehasonlító, pragmatikus, táblázatos, leíró, analitikus) mutattak be, amelyek mind a statisztika elfogadott megközelítésének minősültek. A század derekán születő statisztikatankönyvek ezzel szemben nagyobb változatosságot mutattak. Zima János (1816–1898)⁵⁷ elméleti munkája nyolc szerző felosztását, míg Michnay

⁵⁴ *Antonius Faber: Theoreticae institutiones statisticae ceu introductio in statisticam praecipue statuum Europae, quas usibus auditorum suorum adornavit Antonius Faber. Posonii 1827.* 110–112.

⁵⁵ Vö. *Johann Zizius: Theoretische Vorbereitung und Einleitung zur Statistik. Wien–Triest 1820.* 29.; A statisztika politikatudományoknak (*Polizeywissenschaft*) való alárendelése már Ignaz de Luca bécsi statisztikaprofesszor művében is megfogalmazódott. A módszertani kísérlethez lásd *Ignaz de Luca: Historisch-statistisches Lesebuch zur Kenntniß des Oestreichischen Staates. Zweyter Theil Oestreichische Staatsverwaltungskunde. Wien 1798.* xviii–xxix.

⁵⁶ *Matthia Kolbay: Theoria statisticae tamquam scientiae. Cassoviae 1830.* 96–106.

⁵⁷ 1847-es névváltoztatását követően Télyf Iván, lásd *Portrét a magyar statisztika i. m.* 696.

Endre András (1804–1857) a statisztikaelméletet és az európai országok leírását is közreadó tankönyvében csak négy módszert ismertetett.⁵⁸ Kettejük művében közös kiindulópont volt, hogy a statisztikát módszere alapján teljes értékű, az állam részére gyakorlati hasznot hajtó, más megközelítéseket integrálni képes tudománynak tartották.⁵⁹ Időközben a statisztika három fő területe (föld, népesség, igazgatás) is újabb felosztásban jelent meg, amely így nagyobb teret engedett a fokozódó gazdasági és ipari érdeklődésnek. A 19. század derekán születő statisztikákban az állam fizikai adottságait kvantifikáló számadatok és adatsorok állandó jelenléte egy összefogottabb, az állam jelenlegi és jövőbeli céljait rugalmasan és sokoldalúan megközelítő tudomány képét vázolták fel. Ehhez azonban azoknak a módszertani kereteknek átértelmezésére volt szükség, amelyek diszkurzív feltételeit maguk a statisztikaelméletek alakították ki.

Konklúzió

A tanulmány a statisztikaelméletek 18–19. századi recepciójának vázlatos áttekintését nyújtotta. Az eközben előkerülő kontextusok a tudománytörténeti és ismeretelméleti szempontok sokrétű összefüggését bizonyították. Elsődleges célja annak demonstrálása volt, hogy a statisztikatudomány 1848-ig terjedő európai és magyarországi történetének háttérében, szemben a szakirodalom egy részének állításával, egy lényegesen tagoltabb, politikai és tudományos szempontokat egyaránt érvényesítő diskurzus működött. A statisztikaelméletek ennek a kultúrának speciális szegmenséhez, az államtudományok 18. századi kialakulását kísérő módszertani vitákhoz tartoztak. A tanulmány ezek között is a diskurzus fő vonalát meghatározó kulturtranszferekre koncentrált, ebből fakadóan a magyarországi adaptáció egyéb részletei már nem képezhették a vizsgálat tárgyát. Ezek közül a legfontosabb a statisztika-fogalmak (*Staatenskunde, országismeret*) sokrétű használatára vonatkozott. A statisztikatudomány 18. századi kialakulása a kiterjedt fogalomhasználatról is szólt. Ennek köszönhetően a tudomány 18. század közepi első megfogalmazásaitól kezdve számos olyan praxis került előtérbe, amely csak utólag kapott tudományos legitimitációt (lásd például a statisztika állami adminisztrációban történő felhasználását). A németországi egyetemi kultúrában az erős történettudományi

⁵⁸ Zima János: *A statistika elmélete*. Pozsony 1844. 75–82.; Michnay Endre András: *Statistika*. Pozsony 1844. 27.

⁵⁹ Zimánál a megfogalmazás kiterjedt a geográfiára is, amelynek módszerét habár hasonlóknak tartotta a statisztikáéhoz, azonban „ha a ’statistika tudományának határvonala forog kérdésben, nem jöhet tekintetbe a ’földnek természetdala.” Zima J.: *A statistika elmélete* i. m. 5. Michnay ezzel szemben a statisztika perspektíváját a múlt, jelen és jövő összefüggésébe határozta meg. Lásd Michnay E. A.: *Statistika* i. m. 4–5.

hagyományok következtében a konfliktusok a még kiforratlan államtudományos mező és a történetírás felségterületei között zajlottak. Az eltérő kulturális hagyományok következtében ugyanezek a problémák a 18–19. század fordulójának magyarországi viszonyai közepette a statisztika és geográfia tudásterületei közötti határ kieleződését eredményezték. Mint arra számos korabeli és szakirodalmi tétel utalt, a 18. századi államleíró hagyomány magyarországi kontextusát a Bél Mátyás-féle *notitia rerum publicarum* és a geográfia hagyományai együttesen formálták. Ez a kontextus a német *Staatenkunde* átvételével a 19. század elejére egy többszörösen összetett helyzet kialakulását eredményezte. A bécsi oktatási reform konzervatív céljait érvényesítő államtudományos statisztika az enciklopédikus hagyományok következtében inkorporálta a geográfiai ismereteket, másrészt, mint az a statisztikaelméleti diskurzusból látszódott, éles határt vont a két tudomány között. A statisztika rivális felfogását a földrajzi leírások logikáját követő, később *honismerek*ként elterjedt (lásd Fényes Elek első munkáit) irányzat képviselte, amely szellemi ösztönzőjét részben a századforduló patrióta-pedagógiai célkitűzéseiből, részben a 19. századi reformmozgalom ideológiájából nyerte. A két statisztika különbségére, illetve kölcsönhatására azonban a kutatás csak elvétve tér ki. Habár az osztrák–magyar kiegyezéssel és a statisztikai intézet felállításával a diskurzus új ösztönzőt kapott, az 1780 és 1848 közötti időszak feltárása további kutatásokat igényel. Ehhez azonban a politikai, tudományos és elméleti kontextusok kompozit megközelítésére lenne szükség.

DESCRIPTIONS OF A STATE AND ‘THE THEORY OF STATISTICS’ AT THE TURN OF THE 18TH AND 19TH CENTURIES

by Tibor Bodnár-Király

SUMMARY

The paper analyses the context of the theory of statistics. It also examines the methodological uncertainty of 18th-century state description, which constituted a theoretical problem at the end of the century in the works of Schlözer, Zizius, etc. It also focuses on examining opinions about the theory of statistics, and investigates how the answers to these questions strengthened (or weakened) the scientific legitimation of statistics. The paper also briefly touches on some aspects of the above discourse which are relevant to the Hungarian context.